

Айдарова М.Д.

**ЖАШТАРДЫ АКЫЛ-ЭСКЕ, АДЕПТҮҮЛҮККӨ ЖАНА ЭМГЕККЕ
ТАРБИЯЛООНУН КЭЭ БИР ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

Айдарова М.Д.

**НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ВОСПИТАНИЯ МОЛОДЕЖИ, МОРАЛИ,
СОЗНАНИЯ И ТРУДА**

M.D. Aidarova

**SOME PECULIARITIES OF EDUCATING YOUTH MORALITY, CONSCIOUSNESS
AND LABOR**

УДК:371 044.4

Бул макиюда кыргыз элинин тарыхый педагогикалык маданиятынын жетишкендиктеринин пайдалануу жана анын жаштардын өнүгүүсүнө тийгизген таасири жөнүндө баяндалды. Дүйнөлүк ойчулдардын өлбөс-өчпөс таасын ойлору жана алардын жаштарды тарбиялоодо колдонуунун жолдору жөнүндө түшүнүк берилди.

***Негизги сөздөр:** акыл-эске тарбиялоо, адептүүлүккө тарбиялоо, эмгекке тарбиялоо, рухий көркөм дүйнө, педагогикалык маданият, акыл насаат ойлор.*

Ар бир эл тарыхый өнүгүүсүнүн түрдүү баскычтарында күндөлүк турмуштун белгилүү социалдык-экономикалык жана жергиликтүү шарттарына ылайык өзүнүн рухий маданиятын түзөт. Узакка созулган тарыхый доорлорду башынан кечирген, тагдыры менен таалайы түрлүү замандардын карама-каршылыгына туруштук берген, өткөн ата-бабаларынын калтырган рухий көркөм дүйнөсүн сөз өнөрүнүн күчү аркылуу сактап, өнүктүрүп, байытып келген элдердин бири - кыргыздар. Жазуу маданиятынан анча пайдалана албаган кыргыздар өзүнүн элдүүлүгүн жоготпой, баарлашкан тилин, ыймандуу дилин, жаралган үрп-адатын, акыл-эс жөндөмүн оозеки формада жашаган маданияттын өлбөс-өчпөс каражатын ишенимдүү таянды. Өткөндүн маданиятынын жетишкендиктерин кеңири пайдаланууну эскиге кайрылуу эмес, унутулуп калган рухий баалуулуктардын кайра жаралышы жаны баалуулуктарды түзүүдө, аларды чыгармачылык менен колдонуу катары түшүнүү керек. Бул учурда рухий салттын тарыхый түшүнүк экендигин эске тутуу туура болчудай. Өткөн муундардан калган турмуштук тажрыйбаларды, тарбия-гаалимди өз аң-сезиминде, кулк-мүнөзүндө, жүрүш-түрүш эрежелеринде сакташып, аны кийинки муундарга кылдаттык менен өткөрүп келишкен кыргыз элинин акыш-ман адамдары ошол эле өз мезгилинин атайы дайындалбаган таалим-тарбиясынын акыл-насаатчылары жана мугалимдери болушкан.

Элибиз жаш муундардын акыл-эстүү болуусуна айрыкча маани беришкен.

Жаштарды акыл-эске тарбиялоо – бул эң биринчи адамдын акыл-эсинин өнүгүшү, аны билим менен байытуу, демилгелүүлүктү жана иштермандыкты аныктоо, илимдин жана турмуштун талабы аркылуу коюлган милдеттерди өзүнчө чече билүү жөнүндөгү маселе.

Баланын акыл-эсинин өсүшү эң биринчи ата-энесинин акыл байлыгына жана үй-бүлөнүн

рухий билим денгээлине жараша болот. «Үч гана нерсе адамдын жакшы касиеттери катары саналат: биринчиси – жигердүү кайрат, экинчиси – нурлуу акыш, үчүнчүсү – жалындуу жүрөк» деп Абай Кунанбаев белгилеп кеткендей, үй-бүлөдө болсун же коомдук окуу жайларында болсун, баланын акыл эмгегине педагогикалык туура жетекчилик кылыш үчүн эң биринчи балдардын ой жүгүртүүсүнө алдын ала байкоо жүргүзүү зарылдыгын эске алуу керек. Бул балдарды акыл-эске тарбиялоодогу башкы маселе. Жалпы эле педагогикалык маалыматтар боюнча адамдардын ой жүгүртүүсүнүн эки түрү бар. Алар - логикалык анализдик же математикалык жана көркөм, экинчиси - образдуу. Балага билим берүү - бул акыл тарбиясынын бир гана жагы, экинчи жагы болсо - берилген билимдеги акыл-ой мурастарын баланын аң-сезимине калыптандыруу жана өнүктүрүү. Жалпы эле акыл жана акылмандык жөнүндө улуу ойчулдар тарабынан айтылган ойлор кайсы доорлордо айтылганына карабастан, ал сөздөрдүн төркүнү бир жерден алынгандай сезилет. Алсак, биздин доордун он биринчи кылымдарында жашап өткөн акылман акын бабабыз Жусуп Баласагын өзүнүн «Кут билим» аттуу дастанында акыл-эс тарбиясына карай төмөндөгүдөй ойлорду айткан: «Акылды издегендин өзү акылдуу», «Адам менен малдын айырмасы - акылда. Акышмандык бар жерде акыйкат бар, жалгандык жок», «Акылдуунун иши да акылдуу, билимсиз жан баалай албайт акылды».

Дүйнөлүк мындай ойчулдардын" акыл-ой мурастары, кылымдан-кылымга, муундан-муунга өтүп олтурган. Улам кийинки муундар андан таалим-тарбия алышып, өз чыгармачылык иш-аракетинде аны андай ары өнүктүрүүгө бардык тараптан аракет жасашкан. Мына ошол өлбөс-өчпөс улуу ойчулдардын таасын ойлоруна токтоло кетели:

«Акыл эмгеги - бул дегеле сабакта үйдө китеп бетин тиктеп отура берүү эмес. Эсте тутуу эмгеги - акыл эмгеги эмес, акыл эмгеги ойдун күч аракетин, күч аракет гана!» В.А. Сухомлинский.

«Адамдардын арасынан ким өзүнүн жакындарына жаман, жакшы дебей эч талдоо жүргүзбөстөн жакшылык жасаса, сүйсө гана өнүп-өскөндүгүн, акыл жетиктигин билгизет». (Мухаммед пайгамбар)

«Акылдын натыйжасында негизги үч сапат келип чыгат: мыкты чечимге келүү, жанылбай сүйлөө жана иштей турган нерсени иштөө» Демокрит.

«Төрдөн орун тийген болсо нааданга, улагада калганыңа арданба, Ал акылман улагада калса эгер, анда ал жер ардактуу деп биле бер». Жусуп Баласагын.

«Адам бардык жактан татынакай болууга тийиш: анын жүзү жарык, ичи таза, ою тунук, сырты сымбат». А.П.Чехов.

«Ачууну сүйүү, зөөкүрдү мээримдүүлүк менен жең, сараңга марттык, жалганга чындык менен жооп бер. Терең ой жүгүртүү-тирүүлүккө, женил ойлуулук - өлүмгө алып барат. Анткени, акыл менен машыккандар эч качан өлбөйт, ал эми женил ойлуулар өлгөн жанга окшош. Акышын жасаган жакшылыкты сага атан да, энен да, бир тууганын да, эч кимиси жасап бере албайт». Будда.

«Акылыңды ойготпосоң ал жаш баладай уктай берет. Бирок, бала тынч уйкуда дени сак, акыл тынч уйкуда магдырак», Түгөлбай Сыдыкбеков.

Айта берсе түгөнгүс өткөн доорлордун эң эле көп сандаган акылман ойчулдарынын, кеменгерлеринин ой-пикирлери, дүйнөгө болгон көз караштары, фантазиялары, мүдөөлөрү, жорук-жосундары, насыят-нуска сөздөрү, эл массасына карай болгон таза сезимдери, тунук идеялары бүгүнкү күнү деле жалпы калк үчүн жагымдуулук сапатын бөксөрткөн жок. Элге жаккан таза асыл-ой мурастар кайсы гана доорлордо жаралбасын, баары бир эл катмарындагы акылмандуулуктун, ыймандуулуктун нугун сактап келе жатат. Эл арасында: «Билимдүүнүн айткаи сөзү – таалим, адеп үлгүсү». «Ой жана акыл эмгеги жагынан озуп кеткен эл гана бардык элдерден алдыда болот», «Акыл айга жеткирет, өнөр көккө жеткирет», «Акыл оошот, ырыс жугушат». «Байлыктын башаты кызыл тил» деген сыяктуу сөздөр бекерден айтылбаган. Анткени, бул аныктамалар жалпы эле ой жүгүртүүнүн булагы сыяктуу. Албетте, мындай тунук сезимден жаралган акылман ойлор байыртадан бери эле адамдардын маданиятына, адабиятына, тарбия-таалимине, турмуштук ой-пикирлерине, дүйнөгө карай болгон көз караштарына олуттуу таасирин тийгизип, алардын рухий ойгонуу сезимдерин ойготуп, маданий денгээлин улам байытып келген. «Эл үмүтүн эр сактайт, эр атагын эл сактайт» дегендей эл өздөрү кадырлаган акылман-ойчулдарынын тунук жагымдуу идеяларын төкпөй-чачпай, бөксөртпөй ооздон-оозго өткөрүшүп, улам кийинки муундарга таза мурас катары жеткиришкен. Калкыбызда «Жашка-кызмат, карыга урмат», «Жаш кезде берсин мээнетти, карыганда берсин дөөлөттү» деген дагы бир таасын ой бар. Эгерде биздин азыркы жаштарыбыз өткөндөгү улуу ойчул, кеменгер, айкөл ата-бабаларынын жана дүйнөлүк улуу ойчулдардын калтырган ой мурастарын ардакташып, аларды өздөрүнө идеал кышып алышса, анда өзгөчө жаш жубайлар рухий турмуштун очогу болуу менен бири-бирине жарык чачкан шам чыракка айланмак. Нечендеген кылымдар бою калкыбызда айтылып келе жаткан «Акылдуунун сөзү кыска, айта салса нуска», «Акылдуу миң азаптан тутулат, акылсыз бир эле азапка тутулат», «Акылдуунун өзү өлсө да, сөзү өлбөйт», «Жакшы сөз - жарым ырыс», «Көнүл черин сөз ачат» деген сыяктуу асыл ойлор өзүнүн таалим тарбиялык сапаттарын жоготпой, мурда кандай болсо, азыркы

күндө деле эл арасында кеңири жашап келе жатат. Элдик чыгармалардагы мындай педагогикалык идеялар жаштарды нравалык жактан жогорку аң-сезимдүүлүккө тарбиялап келет.

Жаштарды адептүүлүккө тарбиялоо – бул алардын ар тараптан жана гармониялык түрдө өнүгүшүнүн эң маанилүү шарттарынын бири болуп эсептелет.

Адеп - адамдардын коомдогу жана жеке турмушундагы бири-бири менен мамилелеринин жана жүрүш-туруш нормаларынын тарыхый жыйындысы.

Адептүүлүк, ыймандуулук, адилеттик, боорукердик, маданияттуулук, айкөлдүк ар бир коомдук түзүлүштүн жаңы багытына, анын өнүгүп-өсүү негизине байланыштуу болоору талашсыз.

«Жаштык бар жерде жалын бар», «Жаш чыбыктын ийилгени-сынганы, Жаш жигиттин уялганы-өлгөнү»,

«Карынын сөзүн капка сал», «Көп акмактын агасы болгончо, бир акылмандын иниси бол», «Көпкөн жигит көп сүйлөйт, чечен жигит эп сүйлөйт» деген сыяктуу өткөн ата бабаларыбыздын акыл-ой, насаат сөздөрүн «Колдо бар алтындын баркы жок» кылбай, андагы алтындан артык сырларды ачып, өз турмуш тажрыйбаларыбызга пайдалана билүүбүз абзел.

«Алла Талаа үчүн эн кадырлуулар-коркконунан эмес, сыйлагандыгынан ага чын ыкласы менен көп урмат көрсөтүп жаман ишке барбагандар» - деп айтат Азирети Мухаммед.

Биз адамзаттын өмүр тарыхындагы акыл ойлорунун, турмуштук тажрыйбаларынын, маданиятынын, дилинин, сөз жана тил өнөрүнүн ж.б. баарына мурасчыбыз.

Акылмак ойчулдардын тунук ой-пикирлери жана рухий көз караштары, мүдөөлөрү жана нарк-насааттары муундан-муунга өтүп, эл менен бирге жашап келе жаткан тарыхый ата мурасыбыз.

М:

Жакшылыкка жакшылык – ар кишинин иши,

Жамандыкка жакшылык – эр кишинин иши.

Көрбөгөн тоону да көрбөйт,

Билбес кудайды да билбейт.

Кең пейилдүү кемибейт,

Тар пейилдүү жарыбайт.

Жакшы менен жүрсөң жетээрсин муратка,

Жаман менен жүрсөң калаарсын уятка.

Адептүүлүк – адамдын көркү. «Момундардын ыйман жактан эң тың, алдуусу - адеп-ахлагы күчтүү, үй-бүлөсүндөгүлөргө жумшак жана жакшы мамиле жасагандар» - деп Азирети Мухаммед өз хадистеринде баса белгилегендей инсанды адептүүлүккө тарбиялоо үчүн ата-энелер жана улуу адамдар өз адеби менеи үлгү көрсөтүп, жакшы журуш-туруштун адаттарына машыктырып келүүсү эң негизги маселе болуп эсептелет. Адептүүлүк - чыныгы инсандын касиети. Баланы жашынан жакшы жөрөлгөлөргө акыл менен, туруктуулук менен катуу талапты коюп, чебер тарбияласа гана ал адептүү, айкөл, жоомарт, чыныгы инсан болуп жетилет.

Кандай акыл насаат жакшы? – деп бир философтон сураса ал: «Акмактарга жага бербеген акыл-насаат жакшы», - деп жооп бериптир

Платон мындай дечү экен: «Акмакты эки белги боюнча оңой эле билип алууга болот: Биринчиден сүйлөгөн сөзү өзүнө зыяндан башка пайда келтирбейт. Экинчиден дайыма башкалардын ишине кийлигишип жүрөт».

«Ырыс – жугат, дөөлөт – оошот» дегендей жаштарга үлгү катары ата-энелер, мугалимдер, жалпы эле тарбиячылар өздөрүнүн турмуштук тажрыйбалары аркылуу жаштарга жакшы үлгү көрсөтүшүп, өткөн ата-бабаларынын үлгүлүү жөрөлгөлөрүнө багыт беришүүдө. Алардын кең пейилдиги, адилеттиги, жөнөкөй, токтоо мүнөзү, чынчылдыгы, рухий сөз байлыктары жана маданияттуу жүрүш-туруштары да жаштарга өтүүдө.

Тарбия ишиндеги башкы маселе – балдарга болгон сезимдүү мамиленин ченеми конкреттүү шартты жана кырдаалды эсепке алып, алардын оюна жана саламаттыгына, жашына жана жеке өзгөчөлүгүнө ышайык иш жүргүзүү болуп эсептелет.

Жаштарды эмгекке тарбиялоодо – чымырканган ой-пикир, акылга салган чыгармачылык жана ага карата ынтызарлыктын калыптанышы, акыл күчтөрү менен кол чеберчилигинин айкалышы, эстүүлүк менен максат кое билүү жана кыйынчылыктарды жеңүү негизги орунда турат.

Бул багыттагы калкыбыздын тунук ой гүлдөрүнөн жана сөз берметтеринен мисал келтирели:

Эр дөөлөтү - эмгек, эмгек баарын жеңмек.

Ак эмгектин наны таттуу, жалкоонун жаны таттуу.

Байлыктын атасы - эмгек, энеси - жер.

Эмгеги аздын өнмөгү аз.

Эмгек - дайра, билим - кеме.

Эмгектин түбү - ырахат, эринчээкке конбос бак.

Эмгек бар жерде жылыш бар, жылыш бар жерде ырыс бар.

Эмгек адамды тарбиялоонун эң байыркы, эң күчтүү каражаты, бирок, аткарып жаткан жумуш баланын денесин чыңдап, адеп-ахлагын түптөп, интеллектуалдык жана идеялык мазмуунда, эстетикалык, эмоционалдык таасир бергенде гана адамдын рухий талабына жооп берет.

Нечендеген кылымдар бою атадан-балага, муундан-муунга өтүп, бизге жеткен педагогикалык акыл казынаны бүгүнкү жаштар урматтоого жана баалоого үйрөнүүлөрү зарыл, себеби, кылымдар бою такталып, элдик электерден өткөн улуттук нуктагы таалим-тарбиянын булактары жаштарды рухий жактан дүйнөгө болгон көз карашынын калыптанышына өбөлгө түзөт.

Адабияттар:

1. Волков Г.Н. Этнопедагогика. Чебоксары. 1991.
2. Сухомлинский В.А. Мугалимге жүз насаат. Фрунзе. «мектеп» 1983.
3. ССоловейчик В.А.Сухомлинский тарбия жөнүндө. Фрунзе. «мектеп» 1985.
4. Измайлов Э.А. «Кыргызстандагы советтик мектептердин тарыхы» Фрунзе. «мектеп» 1961.
5. Бекембай Апыш, Тимур Козукулов. Мухаммед пайгамбардын таалим-тарбия жөнүндөгү ойлору. Б.2004.
6. «Манас»- энциклопедия №1, №2. Бишкек-1995.

Рецензент: к. пед. н. Абдухамидова Б.